CAPITALISM AND INDUSTRIALIZATION IN THE ANCIENT ECONOMY. THE VISION OF MIHAIL IVANOVICH ROSTOVTZEV

Valentina Popa Ilie
PhD. student, „Alexandru Ioan Cuza" University of Iași

Abstract:Capitalism and industrialization are terms used by historians to notice the technical-scientific progress of the modern age. But at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, historians and specialists used these terms each time when they explained the economic and commercial evolution of the ancient world. Mihail Ivanovich Rostovtzev talks about the evolution of the ancient economy that does not differ with anything of the one coresponding to the modern age. We believe that the terms of capitalism, industrialization, economic modernity used by the historian M.I. Rostovtzev are not forced because antiquity really had a spectacular economic development which is reflected in labor productivity, in trade relations, in the existing process of commodity exchange performed throughout this time period.

Keywords:capitalism, industrialization, economy, trade, agriculture.

O primă încercare de tratare exhaustivă a fenomenelor economice din lumea romană o datorăm lui M.I. Rostovtzev. El a avut marele merit de a fi înțeles importanța studierii, în paralel a două planuri, cel economic și cel social și a realizat după părerea noastră cea mai complexă imagine a vieții economice din lumea romană[1]. Rostovtzev a realizat pentru prima dată o analiză a celor două domenii economic și social din Imperiul roman efectuând o sinteză despre economia Imperiului, sinteză care a fost de nenumătate ori contestată. În studiile sale, Rostovtzev nu ezită și uzitează termeni care se justifică în contextul vieții economice și sociale romane cum ar fi ,,capitalism'', ,,burghezie'' sau ,,factorie'', de fapt aceste observații sunt fondate datorită evoluției economiei antice.

Rostovtzev a avut menirea de a uzita toate resursele arheologice și epigrafice pe care le-a avut la dispoziție. De astfel, *Istoria economică și socială a Imperiului Roman* corespunde unei singure etape din viața și cariera lui Rostovtzev. Lucrarea se dorește să fie un raport între toate seriile de recăutări anterioare și ceea ce a scris despre lumea elenistică[2]. În ceea ce privește *modernismul* din opera lui Rostovtzev se poate vorbi de *modernism*, *modernizare* în istoria antică? Cu siguranță că da, iar informațiile pe care ni le-a reliefat Rostovtzev în vastele opere

[1] O. Bounegru, *Comerț și navogatori la Pontul Stâng și Dunărea de Jos*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008;
[2] M.I. Rostovtzev, *Histoire économique et sociale de L'empire romain,* Introducere, cronologie și bibliografie, realizată de Jean Andreau, Editions Robert Laffont, S.A., Paris, 1988,p XLVII;

sunt dedicate economicului și socialului roman și elenistic. Pe întrega perioada a documentării sale autorul a uzitat surse literare, istorice și papiriologice.

De fiecare dată când vorbește despre lumea veche istoricul Rostovtzev are tendința de a aduce mai aproape antichitatea de epoca modernă, de a nu accepta ideea de unei eterogenități fundamentale între antichitate și lumea modernă[3]. În general pentru a prezenta modernitatea din Alexandria și pentru a marca limitele acestei modernități, Rostovtzev compară orașul antic cu Parisul secolului al XVIII-lea.

A existat o modernitate și industrializare în ceea ce privește economia antică? Cu siguranță că da și aceasta se reflectă în ceea ce s-a realizat în cadrul economiei antice, în comerțul care se derula pe spații întinse. Toate ne sunt certificate de descoperirile arheologice mai vechi sau mai noi care conturează imaginea economică a lumii antice din lumea elenistică și Imperiul roman. De altfel, autorul explică de fiecare dată evoluția economică și socială prin intervenția statului în cadrul societății care se organizează independent, dar exercită de la una la alta o profundă influență. Modernitatea presupunea existența unor categorii sociale, a unei burghezii ,,nonfeudale''. În realitate este vorba de un grup social, o aristocrație care se îmbogățea rapid prin activitatea pe care o desfășura în cadrul economiei private. Rostovtzev n-a căutat niciodată să arate că senatorii și cavalerii erau veritabili comercianți pentru că ei înșiși care conduceau casa comerțului din lumea modernă. Autorul nu ignoră faptul că activitatea comercială nu este absolut identică cu cea din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea. El situează câteva limite intrinseci în organizarea comerțului economiei antice.

Fascinat de comerț Rostovtzev este uneori mai nuanțat în explicarea unor cuvinte cum ar fi termenul de *moștenitori*. Pe de altă parte este foarte atent la transformările din agricultură, la raporturile agrare abținându-se de a se pronunța într-o manieră categorică. Atunci când reafirmă predominanța în agricultură el subliniază termenul *industrializare* prin care se înțeleg interesele comercianților și ale elitelor urbane din epoca augustiană punându-se în special accentul pe posesiunile funciare.

De altfel, în antichitate nu toată agricultura este modernă. Fiecare formă de modernism economic este stiințifică. Agricultura capitalistă presupunea ca proprietarul să nu ezite a se angaja în investiții mari care-l fac atent la gestionarea producției pentru a nu comercializa în dezavantaj. Proprietarul se angajează să obțină o agricultură stiințifică pentru că el nu exploatează terenurile sale încredințându-le unor ispravnici (sclavi-vilici), pe care îi supraveghează îndeaproape[4].

Autorul în lucrarea sa a prezentat succint evoluția economico-socială a Imperiului roman, de la războiul civil și până la decădere. S-a reliefat rolul pe care l-a avut Atena cedându-i locul de lider, Alexandriei și civilizației de pe Nil, Antiohiei și Pergamului, ceea ce însemna deplasarea centrul vieții civilizate de la vest la est. Deci, viața economică a Greciei și în special a Atenei era plasată în perioada secolelor IV-III a.Chr. sub semnul unui înfloritor capitalismului comercial. După această perioadă, Grecia pierde progresiv din importanță locul fiindu-i luat de către elenism și Imperiul roman. De asemenea, acumularea de capital și introducerea celor mai

[3] M.I. Rostovtzev, *op.cit*,p. XLVIII,
[4] *Ibidem*, p. XV;

bune metode comerciale şi industriale s-a făcut deci cu multă libertate şi cu mai mult succes atât în Orient, cât şi în cetăţile propriu-zis greceşti.

Capitalismul comercial al cetăţilor greceşti din secolul al IV-lea a cunoscut un salt considerabil, care ce a condus statele elenistice spre tipul de capitalism industrial caracteristic istoriei economice şi a Europei din secolele XIX-XX[5]. Cetăţile elenistice din Orient dispuneau de o vastă piaţă internă. Stimulentele obţinute printr-o concurenţă mutuală se livrau la un comerţ exterior important şi în permanentă expansiune. În toate regatele elenistice s-a încercat ameliorarea treptată a tehnicilor de producţie agricole şi industriale. Graţie progresului rapid şi a ştiinţei aplicate, tehnicile superioare se utilizau atât în agricultură, cât şi în industrie.

Metodele industriei capitaliste din antichitate au avut la bază mâna de lucru servilă. Ea a fost la început introdusă pentru a realiza o producţie mai mare care avea o piaţă nelimitată. Ea dezvolta, banca şi creditul prevenea stabilitatea nu numai de dispoziţiile general-reglementate, cât şi cele privitoare la comerţul maritim. Se poate observa, tendinţa de unificare în încercările de stabilizare monetară sau mai puţin în crearea de relaţii fixe între monede ale diverselor state comerciale independente. Se observă rolul major pe care-l joacă monarhii eleniști în viaţa economică şi industrială a ţărilor lor, precum şi considerabilele preocupări de activităţi comerciale. În ceea ce priveşte politica externă, Rostovtzev era tentat de a compara situaţia economică a acestor monarhii, cu cea a perioadei mercantiliste din Istoria Europei moderne[6]; însă nu s-a întâmplat acelaşi lucru cu masele rurale, care nu au fost niciodată atinse de cultura greacă, iar cutumelele lor vechi au fost conservante alături de credinţele şi cultele tradiţionale**.**

În *Opuscula Scythica*, Al. Suceveanu revine la celebra sintagmă: « Les cités nous ont ranconté leur histoire, le village (en échangé) est resté silencieux et réservé », afirma în 1926 marele savant Mihail Ivanovitsch Rostovtzev, în monumentala sa operă, *Istoria economică şi socială a Imperiului roman*, din nefericire autorul nu este de acord cu această opinie[7]. O altă opinie contradictorie, formulată mai târziu de către M. I. Finley, de la care nici unul dintre predecesori nu au reuşit să răspundă la întrebări esenţiale cum ar fi de exemplu: Câte pământuri sau proprietăţi ar fi posedat fiecare roman ? Câte pământuri posedaseră împăraţii şi membrii familiei imperiale ? Cum au fost ele stabilite, proprietăţile respetive, cât şi regimul mâinii de lucru[8]? Este o lungă distanţă pe care o vom încerca să o explicăm. În realitate trebuie să constatăm că, o parte din vasta documentare epigrafică – într-adevăr, dar adesea inexpresivă şi incomparabilă cu ceea ce ar fi referitoare la viaţa oraşelor şi la realităţile urbane în general - există o importantă literatură juridică un spaţiu cromatic aceasta constituind baza unei imense biografii moderne, ceea ce a fost ignorată în totalitate sau în particular de către autorul englez[9], Finley.

Roma introduce în Orient sub forma unei ocupaţii militare permanente, controlul provinciei prin unul din magistraţii săi anuali. Trebuie remarcat că pe locul Orientului grec se aşezaseră acum, picioarele capitaliştilor şi ale profitorilor romani. În timp ce Orientul cunoştea

[5] *Ibidem*, p. 17;
[6] *Ibidem;*
[7] Al. Suceveanu, *Opuscula Scythica,* Editura Academiei Române, Bucureşti, 2009
[8] Al. Suceveanu, *La Dobroudja Roumaine,* Ed. Enciclopedică, Bucureşti, 1991, p. 86;
[9] *Ibidem;*

declinul progresiv, Italia devenea cea mai bogată țară a lumii antice[10]. Italia avea cea mai înfloritoare economie; de astfel sudul Italiei, Sardinia și Sicilia avuseseră mult timp cea mai bogată piață de cereale din lume.

Cetățile grecești din Peninsulă exportau mari cantități de grâu în Grecia, grâul era adus din teritoriile cartagineze, din Sardinia și o parte din Italia. Însă din Etruria, din care se născuseră cetățile punice ale Africii se comercializau mari cantități de vin, ulei de măsline și fructe[11], toate aceste produse erau destinate pieței occidentale.

În afară de grâu se producea lână de calitate superioară în câteva regiuni ale Italiei - în special Apullia și Sicilia. O industrie prosperă se dezvoltaseră în Campania și Etruria superioară, industrie care era celebră pentu produsele realizate din ceramică, dar și pentru bijuteriile din aur și argint. Probabil și în cetățile grecești din sudul Italie și Siciliei se producea vin și ulei pe o scară înaltă, făcând concurență țării natale și cetăților punice din Africa, precum și posesiunilor lor din afara mării. Cetățile grecești au luat parte la evoluția economică a Greciei devenind centre ale sistemului elenistic, deci ale lumii capitaliste.

Cunoaștem prosperitatea teritoriului Cartaginei și ale cetăților punice. Prosperitatea care a fost reflectată cu intensitate în agricultură prin realizarea unor forme superioare de producție. De astfel, războaile punice grăbesc declinul câtorva centre de viață economică. Coloniștii și latinii se reîntorc în vechile teritorii celte din nordul Italiei. Câțiva mergeau să se instaleze în regiunile distruse ale Italiei centrale și meridionale. Noile provincii romane: Sicilia, Sardinia și probabil Spania nu au atins imediat un număr mare de coloniști romani[12] și nici nivelul economic compatativ cu al celorlalte cetăți care nu fuseseră afectate de războaiele punice.

Războaiele de cucerire le permiteau romanilor achiziționarea unor averi fabuloase. Deci, un mare număr de oameni și de vite cădeau în mâinile lor. Jafurile cetăților și în mare parte prăzile de război pe care le confiscau erau aduse în Italia. Comercianții ajungeau cu buzunarele pline cu bani, fără ca să fi vândut convoaiele de sclavi și de alte bunuri.

Strabon care a vizitat Egiptul în timpul lui Aelius Gallus între anii 27 și 24 a.Chr. a mărturisit cu elocvență despre a doua etapă a dezvoltării comerțului și despre saltul pe care l-a cunoscut economia, după cucerirea romană a Egiptului[13].

Pământurile cucerite erau guvernate de oficiali și magistrați ai poporului roman, care erau investiți cu puteri nelimitate. Categoriile senatoriale din capitală și din Imperiu, cât și clasele echivalente cetăților aliate Italiei deci un mare număr de cetățeni romani și italieni aduceau profit Romei și lumii civilizate. Ei trăiau să dezvolte Roma, asemănător Italiei unde erau o mare parte din oameni de afaceri infuenți. Prin urmare, ei își fac primii carierele de oameni de afaceri bogați, ajutând statul și exploatând imensele posesiuni funciare pe care le posedau: terenuri arabile, mine, păduri, pescuit, comerț etc. Câțiva dintre oamenii de afaceri nu ies niciodată din Italia, însă alții se îndreaptă spre Orient, unde rămân pentru mai mult timp și se

[10] M.I. Rostovtzev, *op.cit*,p. 22;
[11] *Ibidem;*
[12] *Ibidem*, p.25
[13] André Tchernia, *Les Romains et le Commerce*, Neaples, 2011, p. 300;

încadrează treptat populației locale. Acolo își fac o mare avere, pe care mai târziu o investesc în Italia[14] devenind marii capitaliști ai Imperiului roman.

Oamenii de afaceri autohtoni aî provinciilor romane își întind activitățile comerciale și în aceste țări. Clasa ecvestră viețuia în principal la Roma. Ei erau membrii celor mai bogate categorii sociale. Formau o nouă grupă de capitaliști care se ambiționau de a fi admiși în ordinul senatorial[15].

De astfel, aristocrația romană era foarte ocupată de a-și organiza viața economică și de a construi orașe. Ei au construit orașul Pompei, pe care îl ornaseră cu fațade superbe și cu mozaicuri somptuoase. Îmbogățirea treptată a celor două categorii superioare de cetățeni romani și a burgheziei italiene a avut o profundă influență în viața politică, economică și socială a Imperiul roman. Ei investeau capitaluri importante în viticultură și în cultura de măslini, ceea ce a fost argumentată de valoarea terenurilor din numeroase regiuni ale Italiei. De asemenea, se încerca convingerea țăranilor de a-și vinde terenurile pentru a se instala în oraș sau în Orient.

Populația țărănească din teritoriile viticole, dar și din altele unde se dezvoltaseră după metode capitaliste a cunoscut în perioada războaielor punice un declin progresiv mai ales după înfrângerea lui Hannibal. Aceasta a însemnat de fapt, slăbirea economică a țăranilor italieni, renunțarea la terenurile lor pentru a fi chiriași și pentru a cultiva domeniile capitaliste romane și municipale[16], ceea ce s-a răspândit destul de mult în prima jumătate a secolului al II-lea în Etruria, regiune care avea mari domenii cultivate de sclavi.

Marii capitaliști de la Roma, dar și burghezia municipală dețineau *villae rustica*e. Pe de altă parte, satele și fermele dispersate aparțineau micilor proprietari care continuau să existe în Etruria[17], cât și în alte zone ale Italiei.

Moștenitorii marilor proprietăți funciare produceau grâu pentru ei înșiși însă o parte din producție era destinată pieței orașelor. Proprietarii viețuiau în orașe, dar și în anumite tipuri de ferme, asemănător proprietarilor mici. Templul lui Castor era situat în marea piață publică de la Roma. În apropiere de templu aveau loc tranzacțiile bancare. Aici o multitudine de oameni cumpărau și vindeau titluri, obligații de societate, ferme și domenii din Italia, dar și din provincie[18]. Tot aici se vindeau, case și bunuri situate la Roma sau vase și depozite de sclavi și de animale. Tranzacțiile realizate reliefau modernitatea economică la care ajunseseră economia Imperiului roman. Cetățile din Italia erau populate de burghezii bogați. Majoritatea dintre ei erau mari proprietari funciari. Ei aveau case de locuit și diverse magazine. Burghezii foloseau banii câștigați în diverse operațiuni așa-zis, bancare. Se poate afirma că, cel mai mare și bogat oraș era Roma care s-a dezvoltat considerabil pe parcursul secolelor II- I a. Chr. Însă cele mai frumoase cetăți aveau mari palate, care erau deținute de magnații Romei și anume de senatori și de cavaleri[19].

[14] M.I. Rostovtzev, *op.cit.*, p. 28;
[15] *Ibidem,* p. 30;
[16] *Ibidem,* p. 32;
[17] *Ibidem,* p. 38;
[18] *Ibidem,* p. 39;
[19] *Ibidem;*

În secolul I a. Chr., situația economică a Imperiului roman era raportată la prezența capitalismului în Orient, înainte și în timpul perioadei elenistice. În ceea ce privește realizarea schimburile comerciale acestea se derulau în sânul Imperiului roman.

Branșa comercială, cea mai importantă nu se regăsea în categoria celor care vindeau produse de lux, ci în categoria celor care comercializau produse de primă necesitate precum: pește, grâu, ulei, lână, lemn, metale, dar și alte produse de manufactură. Mărfurile alimentare și materiile prime se produceau exclusiv în regiunile priferice ale lumii greco-romane.

În ceea ce privește efectuarea tranzacțiile financiare și a operațiunilor bancare acestea erau privilegiul exclusiv al locuitorilor Romei și al Italiei, fiind locul unde se concentra masa monetară a capitaliștilor romani. Situația politică contribuia lejer la a face ca aceste activități să fie un monopol al Romei[20] și în particular ale bancherilor din capitala Imperiului.

În Italia, dar și în provincii, satul deținea mari întinderi de terenuri arabile, de asemenea, mine și cariere, păstrăvării și păduri etc. concentrând toate aceste proprietăți în mâinile împăraților care efectuau o politică de exploatare bine definită. Departe de a fi insignifiantă, metoda de gestiune aleasă era ca marele proprietar funciar al Imperiului să dețină de fapt un rol primordial în viața economică de ansamblu a lumii romane[21].

Trăsătura fundamentală a dezvoltării industriei este rapida descentralizare. Orientul a jucat totdeauna, un rol important în viața industrială, însă nu este singurul centru industrial. Comerțul din vest a pus la punct o înfloritoare activitate comercială. S-a vorbit despre destinul industriei italiene care a urmat în genere, destinul industriei grecești.

Dezvoltarea civilizației și a vieții urbane în provinciile occidentale a fost pierdută de Italia, care și-a eliminat locul său dominant din activitatea industrială. De altfel, stofele de lână din sudul Italiei, în special cele din Tarent, dar și cele din nordul Italiei erau permanent apreciate și cumpărate. Se poate observa rolul major pe care l-a avut în Italia producția de sticlă și ceramică, de lămpi și piese din metal care nu dispăruseră niciodată. Producția aceasta exista și datorită funcționării pieței locale.

Italia producea sticlă, lămpi și recipiente metalice. Așa cum am amintit anterior, Galia deținea un rol dominant în confecționarea de produse din argilă și din obiecte metalice. Însă lămpile italiene au fost de la început înlocuite de cele produse în Cartagina care pătrund pe piață, alături de mărfurile africane locale. Cu timpul, lămpile cartagineze au fost înlocuite cu produse efectuate în atelierele locale[22]. Pe scurt lămpile din lut se foloseau la iluminat. Aceste lămpi se regăsesc și în spațiul carpato-danubiano-pontic fiind de origine grecească sau romană. Unele dintre ele se confecționau și în atelierele locale[23] după modele specificate anterior fiind deci imitații.

În numeroase domenii, atelierele locale ale micilor artizani rivalizau cu succes cu organizații capitaliste vaste. Atelierele locale serveau aceleași fabrici de succes care produceau sticlă și ceramică, iar concurența cu aceste produse se dezvolta permanent.

---

[20] *Ibidem, p. 42;*
[21] *Ibidem,* p.94;
[22] M.I. Rostovtzev, *op.cit.,* p. 137-138;
[23] Florin Topoleanu, Costin Croitoru, *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei „Carol I". Lampes antiques dans les colections du Musee de Brăila „ Carol I",* Muzeul Brăilei „Carol I" , Editura Istros, 2015, p. 42;

În epoca ptolemeică, băncile erau monopolizate de stat. Asemănător erau monopolizate, comerțul și industria. Guvernul roman emancipa afacerile bancare de sub tutela statului, iar diversele cetăți egiptene urmau și se integrau mai multor bănci private. Băncile locale acceptau banii, pe care îi virau în depozite bancare care le reprezentau interesele. Nu se ignoră amploarea operațiunilor de credit pe care le livrau bancherii egipteni. Este evident că banii pe care îi foloseau în aceste operațiuni nu rămâneau inactivi. Funcția majoră era de a-i ajuta pe clienții lor în afaceri și de a plăti impozitele lor[24].

Aceeași gamă de activități apar și în informațiile pe care le avem despre sistemul bancar de la Roma, din Italia și din provinciile romane. Sistemul bancar stabilit în Occident apoi în Grecia, în Orientul grec, în bancile italiene și în provinciile occidentale era în întregime gestionat de oamenii de afaceri de origine greacă. Dar motivele majore ale succesului, pe care le cunosc operațiunile bancare trebuie să existe în aceeași epocă imperială prin diferitele tipuri de monedă și penuria de numerar. Ceea ce ar face introducerea unui sistem de transferuri funciare dezirabile care sunt indispensabile atât pentru bani, cât și pentru produsele naturale[25]. Băncile, ca și branșe comerciale erau întreprinderi private, iar lumea antică ignora marile companii bancare, deci fiecare bancă fusese administrată de asociații.

În ansamblul lor, asociațiile ne relevă maxima dezvoltare a vieții economice de la Est la Vest. O simplă privire a papirusurilor grecești din Egipt și a *crestomației* este suficientă pentru a ne arăta complexitatea lumii afacerilor din aceste provincii romane.Diferitele forme de contracte, procedee de înregistrare și mijloace utilizate dau impresia unei vieți economice extrem de dezvoltate și organizate magistral.

Producătorii de vin erau organizați după metode științifice și modele capitaliste. Producția obținută era în special destinată exportului. Erupția vulcanului, Vezuviu în anul 79 p. Chr., a fost o mare catastrofă din punct de vedere economic[26]. Se declanșează declinul forțelor economice care apare foarte clar, pentru că orașele nu au fost refăcute rapid, iar aceasta a dus la scăderea productivității și la încetinirea creșterii economice a regiunii.

Recesiunea industriei și al comerțului din Italia a dus la sărăcirea progresivă a burgheziei urbane, la diminuarea productivității agriculturii capitaliste și științifice. Procesul de dezvoltare a proprietății funciare se afla în mâinile marilor capitaliști, iar acesta nu a fost întrerupt nicidecum nici după secolul al II-lea p. Chr[27]. Numeroși membrii ai acestei birocrații și aristocrații senatoriale erau nativi din provincie. Ei aparțineau aristocrației bogate a Spaniei, Galiei, Africii de Vest, Asiei Minor și Siriei de Est, iar interesele economice se concentrau în aceste provincii, pentru că majoritatea dintre ele se aflau în administrația imperială și aveau legătură cu Roma și orașul natal[28].

Despre diversitatea activităților economice și amploarea comerțului este greu de descris datorită vastității domeniilor menționate. Însă, dacă ar fi să vorbim despre economia antică și despre modelul modernist din cadrul acestui domeniu, atunci ar trebui să ne oprim la operele lui

[24] M.I. Rostovtzev, *op.cit.*, p.143;
[25] *Ibidem;*
[26] *Ibidem,* p. 152;
[27] *Ibidem,* p.153;
[28] *Ibidem,* p. 154;

M.I. Rostovtzev, Jean Rougé, Jean Andreau, Nicolae-Octavian Bounegru, Alain Bresson și alți autori, ar trebui să remarcăm evoluția fulminantă pe care a cunoscut-o economia în perioda elenistică, dar și în timpul Imperiului roman. Evoluția economiei antice nu se deosebește cu nimic de cea din epoca modernă. Credem că, termenii de: capitalism, industrializare, modernitate economică, uzitați de istoricul M.I. Rostovtzev nu sunt forțați pentru că într-adevăr antichitatea a cunoscut o dezvoltare economică spectaculoasă care se reflectă clar în relațiile comerciale, în schimbul de mărfuri existent și desfășurat în toată această perioadă de timp.

BIBLIOGRAPHY

Bounegru, Nicolae-Octavian, *Comerț și navigatori la Pontul Stîng și Dunărea de Jos*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2008;
Rostovtzev, I. Mihail, H*istoire economique et sociale de L'Empire romain,* Robert Laffont, Paris, 1988;
Idem, *Social and Economic History of the Hellenistic*, Oxford, 1953;
Suceveanu, Alexandru, *La Dobroudja Roumaine*, Ed. Enciclopedică, București, 1991
Idem, *Opuscula Scytica*, Editura Academiei Române, București, 2009;
Tchernia, André, *Les Romains et le Commerce*, Neaples, 2011;
Topoleanu, Florin, Croitoru, Costin, *Lămpile antice din colecția Muzeului Brăilei ,,Carol I". Lampes antiques dans les colections du Musee de Brăila ,, Carol I",* Muzeul Brăilei „Carol I" , Editura Istros, 2015